

УДК 821.161.2-344:82.09

DOI 10.35433/philology. 1(106).2026.31-43

АВТОРСЬКІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ МАРКА ПРОКЛЯТОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

О. О. Юрчук*, О. В. Чаплінська**

У статті зосереджено увагу на авторських моделях трансформації образу Марка Проклятого, який приваблює митців своєю містичністю та колоритністю. У його генезі простежено типологічну близькість з Агасфером та Кайном, спорідненість із народним варіантом оповіді про Андрія Первозванного. Установлено, що до усталених атрибутивних рис Марка Проклятого належать: покарання безсмертям і митарствами за скоєні злочини; носіння торби з головами /черепами вбитих як нагадування про скоєне; спокутування гріхів добрими вчинками та можливість прощення. З'ясовано, що авторські інновації в моделюванні цього образу залежать від письменницького задуму. У бароковому творі "Пекельний Марко" поєдналися віршована обробка легенди про Марка Проклятого з бурлескною інтерпретацією апокрифічного сюжету про "збурення пекла" й сюжетом із народних дум про визволення бранців-козаків із неволі. Козак-ярига спускається в пекло, щоб "усмирити" чортів і визволити "полонені" душі козаків, тобто дії Марка через альтернативність до дії Христа перекодовуються в площину Virtus (добродійності). Олекса Стороженко в моделюванні образу Марка Проклятого для нагнітання жаху перекодовує мотив вигодовування героя тваринами (викормлений кров'ю), переосмислює едипівський мотив (інцестні стосунки з рідною сестрою), додає до скоєних злочинів убивство кровних рідних. Помічено, що схема життя Стороженкового героя підпорядкована мотиву покарання безсмертям за злочини і доповнена мандрівкою до пекла. Марко Проклятий Василя Пачовського уособлює історіософські коди бездержавності. В інтерпретації письменника дуалістичністю позначена як провина Марка (симбіоз індивідуальної долі грішника та первородного гріха нації – бездержавності), так і він сам (внутрішня боротьба Митусиної руйнівної суті й Святославового начала). У фентезі Наталії Заруднюк в образ Марка Проклятого вплетено філософський код. У зображенні його гріхопадіння письменниця дотримується усталеної схеми, тоді як у поверненні ним собі сутності людини простежуємо авторську інтерпретацію.

* доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання
(Житомирський державний університет імені Івана Франка),
yurchuk1980@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2028-9211

** кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання
(Житомирський державний університет імені Івана Франка),
chaplinskay@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9702-6906

Ключові слова: поетика образу, Марко Проклятий, авторська модель інтерпретації, мотив безсмертя, апокрифічний сюжет "збурення пекла", містичний епос, химерна проза, фентезі.

AUTHORIAL TRANSFORMATIONS OF THE IMAGE OF MARKO THE ACCURSED IN UKRAINIAN LITERATURE

Yurchuk O. O., Chaplinska O. V.

The article focuses on authorial models of transformation of the image of Marko the Accursed, a figure that attracts writers through its mysticism and vivid expressiveness. His genesis reveals typological affinities with Ahasuerus and Cain, as well as connections with the folk version of the narrative about Andrew the Apostle. It is established that the stable attributive features of Marko the Accursed include punishment by immortality and perpetual wanderings for committed crimes; carrying a bag with the heads / skulls of those he killed as a reminder of his deeds; atonement for sins through good works and the possibility of forgiveness. It is shown that authorial innovations in modelling this image depend on the writer's literary intention. In the Baroque work "Infernal Marko", a versified adaptation of the legend of Marko the Accursed is combined with a burlesque interpretation of the apocryphal plot of the "Harrowing of Hell" and with motifs from folk dumas about the liberation of Cossack captives. The Cossack-yaryha descends into hell to "subdue" the devils and free the "imprisoned" souls of Cossacks; thus, Marko's actions, as an alternative to Christ's deeds, are recoded into the plane of Virtus (beneficence). In modelling the image of Marko the Accursed, Oleksa Storozhenko intensifies horror by recoding the motif of the hero being nurtured by animals (fed on blood), reinterpreting the Oedipal motif (incestuous relations with his own sister), and adding the murder of blood relatives to the list of crimes. It is noted that the life pattern of Storozhenko's hero is subordinated to the motif of punishment by immortality for his sins and is supplemented by a journey to hell. Marko the Accursed in the works of Vasyl Pachovskyi embodies historiosophical codes of statelessness. In the writer's interpretation, dualism marks both Marko's guilt (a symbiosis of the individual fate of a sinner and the original sin of the nation – statelessness) and his very being (the inner struggle between the destructive essence of Mytusa and the principle of Sviatoslav). In Nataliia Zarudniuk's fantasy, the image of Marko the Accursed is interwoven with a philosophical code. While the writer adheres to the established scheme in depicting his fall into sin, his return to a human essence reveals a distinct authorial interpretation.

Keywords: poetics of the image, Marko the Accursed, authorial model of interpretation, motif of immortality, apocryphal plot of the "Harrowing of Hell", mystical epic, whimsical prose, fantasy.

Постановка проблеми. Марко Проклятий, оповитий таємничістю й містичністю, від давніх часів і до сьогодні залишається тим образом, якому іманентна можливість інтерпретацій змістового навантаження. Архаїчні витoki й авторські інновації в моделюванні цього образу підпорядковані конкретному письменницькому задуму. Завдяки цьому в канву твору влітаються різні коди: морально-етичний, релігійний, психологічний, філософський, соціально-історичний, історіософський тощо. Інтерпретаційний потенціал образу Марка Проклятого, не вичерпаний попередніми літературними

надбаннями, сприяє появі нових версій.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. З фольклору образ Марка Проклятого мігрував до української барокової літератури, проте його колоритність не залишила байдужими митців інших періодів. До художнього осмислення цього образу звертались Олекса Стороженко, Василь Пачовський, Юрій Тиса, Петро Мірчук, Іван Кочерга, Михайло Стельмах, Віра Вовк, Ліна Костенко, Іван Малкович та інші. Особливостям репрезентації образу Марка Проклятого присвячено напрацювання таких літературознавців, як Василь Балашок, Анна Верлата, Ніна Ільїнська, Микола

Ільницький, Оксана Пойда, Надія Поліщук, Віра Просалова, Соломія Решетуха, Наталія Розінкевич, Віта Сарапин, Ірина Терехова. Зауважимо, що в переважній більшості дослідники фокусують увагу на Маркові Олексі Стороженка. Наразі в сучасній критичній рецепції бракує цілісного дослідження художньої реалізації образу Марка Проклятого у творах української літератури.

Мета статті – окреслити авторські моделі трансформації образу Марка Проклятого, проаналізувавши особливості його художньої репрезентації в українській літературі з урахуванням діахронічного аспекту.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Відомий персонаж християнської легенди Вічний Жид у західноєвропейських середньовічних апокрифах отримав низку модифікацій, як-от Картафіл чи Малх. Популярність сюжету про Агасфера забезпечена структуротворчим принципом оповіді, так званім подвійним парадоксом, коли протилежності міняються місцями, а як наслідок – бажане (безсмертя) перетворюється в прокляття (кара). Першопочатково цей образ був складником предмета віри, але поступово за кілька століть він мігрував до фольклору, де поруч з іншими постатями блукачів набув бінарності жахливий і небезпечний / добрий і готовий допомогти. В українській фольклорній традиції він репрезентований образами Вічного Жида, Вічної Жидівки, Вічного Подружжя, Цигана, який зневажив Христа. Також типологічна близькість легенди про Агасфера простежена й з оповідями про Марка Проклятого.

Наголосимо, що український Марко Проклятий у своїй генезі має кілька джерел. Надія Поліщук, з одного боку, звернула увагу на спорідненість на глибинному рівні архаїко-міфологічної свідомості Агасфера та Марка Проклятого й виділила спільні їх риси: "зв'язок імені з долею грішника; скоєний злочин; покарання безсмертям

на вічні мандри без права спочинку; усвідомлення своєї гріховності; допомога людям як покута за гріхи; віщування нещастя своєю появою; ізгойництво в суспільстві" [10 : 182]; а з іншого – зацентувала на тому, що український Марко "більше спільних рис має із старозавітним вигнанцем Каїном", котрих єднає злочин (вбивство рідних) і покарання (вічне прокляття у мандрах та приреченість носити за собою в торбі сліди своїх злочинів), але різнить можливість прощення (український варіант містить ймовірне звільнення від прокляття, тоді як у західноєвропейських оповідях мови про прощення взагалі не йдеться) [10: 182]. Скрупульозний аналіз міфологічної основи переказів про Марка Проклятого дав змогу дослідниці помітити також редуковану форму спорідненості з народним варіантом оповіді про Андрія Первозванного, котра "містить у собі два окремі сюжети, які <...> функціонують як два незалежні цикли, умовно названі тут 1) циклом легенд про розбійника в лісі та 2) циклом легенд про кровозмісника" [10: 182–183]. У першому з них оповідається про розбійника, який після скоєних численних злочинів, серед котрих і вбивство батьків (рідних), усвідомлює гріховність вчиненого, прагне прощення й отримує можливість спокутувати злодіяння. Другий цикл, за спостереженнями Надії Поліщук, сягає міфу про царя Едипа, що розповідає про народження дитини, гріховне падіння якої неunikне й наперед визначено (у дорослому віці вбити батька й мати інцестні стосунки з матір'ю), і зрештою, після вчиненого, усвідомлення гріха детермінує потребу спокутувати його.

Якщо попередні твори актуалізували морально-релігійне змістове навантаження оповіді про Марка Проклятого, то наступне барокове джерело генези цього персонажа апелює через концепт безсмертності душі до релігійного уявлення про світобудову, а саме до "посмертних

місць відходу душ". Осмислюючи концепт смерті в культурі та філософії українського бароко, Вікторія Козачинська узагальнила, що до таких місць належать "небо", "митарства", "вічне ув'язнення і диявольські муки" ("пекло") – розподілові яких слугує розгортання загального в бароко паралелізму життя-агон" [6 : 19].

У контексті нашого дослідження візьмемо до уваги догмат *Descensus Christi ad inferos*, тобто події, що сталась у проміжку між розп'яттям Христа та Його Воскресінням. Мета зішестя Христа в пекло полягала у визволенні з пекельної безодні душ святих пророків і праведників та відкритті "Дороги до неба". Відомою бароковою обробкою апокрифічного сюжету "збурення пекла" стала анонімна містерія першої половини XVII ст. "Слово о збуренні пекла, егда Христос, од мертвих вставши, пекло збури". Люципер перед Адом вихваляється своїми промислами і "полоненими": "О од того часу зачав пекло будувати / і душі грішніі із сього світа ізбирати / Із всім потомством. Ніхто мні не завидів. / Адама перворожденнаго запровадив / І всіх дванадесять патріархов" [1]. Він закликає підлеглих не боятись і зрештою резюмує: "пекло – то моя столиця, / где рачить його моя правиця" [1]. На прохання Ада пекло з усіх сторін закривають воротами, щоб жодна душа не могла його залишити. Однак оборона пекла не зупинила зішестя Христа й не завадила звільненню "полонених" душ праведних.

Віршове оповідання "Пекельний Марко", що з'явилося у другій половині XVIII ст., поєднує в собі два перелицьовані сюжети (апокрифічний сюжет про "збурення пекла" і сюжет із народних дум про визволення бранців із турецької або татарської неволі) з віршованою обробкою легенди про Марка Проклятого. До її релігійного навантаження додається ще один фактор – козацтво. Дії волелюбних, сміливих, подекуди свавільних козаків не були лише благочестивими

(згадаємо, наприклад, відмінних за своєю конотацією козака Мамає та козака Голоту). Козак – людина війни, і духовної теж. Від Агасфера козак Марко "успадковує" долю грішника, його діяння суперечать імперативам релігійної деонтології: за вдачею – ледар і гульвіса, не шанує батька й матері, чинить перелюб, старих людей цурається, "у церкві посліднім зостався, / Щоб мерщій можна було втікати, / Як піп на вихід почне благословляти. / <...> За його буйною головою / Не було нікому спокою" [7]. Усвідомлення власної гріховності Марком у поемі відсутнє. Перед нами козак-ярига, котрий, відповідно до аксіологічно-релігійних доміант українського бароко, "програє" у духовній війні, котрий обирає життя в площині *Vanitas* (марнота), а не *Virtus* (добродійність). Його пригода розпочинається у момент, коли вчинені гріхи прощені, а нові ще не набуті: "Святий Петро у сні з'явився, / Тоді, як він, говівши, запричастився" [7]. Марко дізнається, що Святий Петро заступився за нього перед Богом, бо мав "велику надію" на те, що йому "ввіриться <...> пекельна сила" і він зможе "присупонити" чортів, котрі заволідали "козачим баглом". Тобто констатовано порушення усталеного християнського світопорядку: чорти замість того, щоб відпускати душі козаків до раю, перешкоджають і спокушають новими гріхами (горілкою, жінками), аби вони "спасення перестали прохати" [7].

У пеклі Марко не зважає на аргументи Люципера щодо "добрості чортів", а терпляче чекає на час, коли зможе виконати свою місію. Після того, як чорти, упившись горілкою, утратили пильність, він спустився додолу й у "пеклі спинився", де побачив, що на козаке багло спрямовано гарячий вогонь, а на багло чортів – холодний. Кмітливий Марко перекутив заслін, змінивши направленість руху різних вогнів: чорти загинули, "усі попекались та поварились" [7], а козаки змогли вилізти зі своїх ув'язнень. Тоді до пекла

прилетіли янголи визволяти козаків, які "спасення у господа зодбали / Тим, що покаяніє вчиняли" [7]. Після цього пекло сто років було порожнім, але козаки почали знову грішити, а чорти – плодитись (бо ж деяким чортам із Люципером вдалось утекти). Таким чином, в образі Марка Проклятого з'являється здатність спускатись у пекло й визволяти "полонені" душі козаків. У підсумку спостерігаємо перекодування його дій у площину Virtus (добродійність).

Надалі образ Марка Проклятого зацікавив Олексу Стороженка. У художньому просторі роману "Марко Проклятий" поєднались фольклорні мотиви українського романтизму з готичним дискурсом. У пейзажній замальовці ландшафтна ідилія степу ("Весело глянуть на ці степи запорізької України" [11: 333]) витісняється концептом степу як "Campus Martius", тобто місця зустрічі життя і смерті, поля бою, "поля мертвих". Така семантика образу степу посилюється локусом козацької могили, сакрально-історичного місця, у якому сконденсовано пам'ять про звитязність і мужність козаків у боротьбі із загарбниками і ворогами. Через дихотомії живий / мертвий, божественне / демонічне відбувається вихід за межі повсякдення у сферу містичного й таємничого. "Нічна сторона" світу, що містить приховані, невідомі сфери та сили, віддзеркалює "нічну сторону" душі Марка Проклятого. До того ж зустріч Павла Кобзи з Марком сталась якраз увечері на найвищій могилі в степу.

Письменник сфокусував увагу на передісторії, а тому описав моменти-дії, котрі визначили вдачу чоловіка. Вони зумовлені війною, що оприявнюється на суспільно-історичному та духовному (продовжуючи барокову традицію) рівнях. Найперше нею позначена історія любові батьків Марка. Під час походу на Кабарду батько в одному з аулів захопив дівчинку, у яку за кілька років "так закохався, що й лицарство своє покинув і одружився з нею" [11:

347]. Коли ж йому потрібно було повернутись до війська, то вправна молода дружина "перерядилась козаком" [11: 347] і приєдналась до нього всупереч "військовій регулі". Щоб приховати обман й уникнути покарання, січовик уночі перевіз вагітну дружину на острів на Дніпрі. Для згущення фарб і нагнітання жаху (horror) Олекса Стороженко перекодує мотив вигодування героя тваринами. Якщо молоком вовчиці були врятовані Ромул і Рем, з ім'ям котрих пов'язана ідея Риму, то Марко вигодуваний кров'ю гайворонят та іншої звірятини, тож із дитинства був ласий і жадний до неї. Омовляючи свою "чортову долю", козак підсумовує: "почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині і вигодувала, як вовчєня, кров'ю од живої тварі" [11: 348]. Отже, від народження його життя позначено війною, кровопролиттями та злочинами.

Схема життя Марка підпорядкована мотиву покарання безсмертям за злочини. Його трикомпонентна структура – злочин / покарання безсмертям / спокутування або очікування другого пришестя Христа – у химерній прозі Олекси Стороженка доповнюється мандрівкою до пекла. Злочини Марка пов'язані з любов'ю. Любов до Оришки змінила юнака, він "став смирний і покірний, як те ягнятко" [11: 349]. Здобувши козацької слави після трьох років на Січі, хлопець повернувся, а дізнавшись про зраду коханої, відчув як відновилася жага крові: "Мене палило пекельним вогнем, мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли б висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!" [11: 349]. Випробування першим коханням пробудили злочинну "нічну сторону" душі Марка, він "задавив зрадницю і її чоловіка" [11: 350]. Далі – інцестні стосунки із сестрою, фанатичні ревності та страх її втратити, що перетворили Марка на лютого звіра, який позбавляв життя всіх чоловіків

потенційних наречених. Гріхи Марка примножились убивством їхньої новонародженої дитини, убивством матері, котра намагалась "усовістити" сина, убивством сестри, яка воліла віддати себе Богові і відмолювати гріхи. Відтявши голови жінкам, чоловік хотів накласти на себе руки, але "не допустила кара господня" [11: 352]. Материнський передсмертний прокльон посилювався батьківським прокльоном із того світу: "будеш ти оглашений, як той Каїн блукати по світу до страшного суду, аж поки добрими ділами та щирим покаятням не спасеш своєї душі і загублених тобою душ!" [11: 352]. Тож, замість сну, кожної суботи він умирає й оживає знову, щоб померти наступної суботи. Між умиранням та оживанням душа Марка літає по світу, збирає його тяжкі гріхи назад у торбу, яку чоловік завжди носить із собою.

Наслідком покарання безсмертям стало те, що життєвий простір Марка "завис" між двома світами: той світ його не прийме доти, доки він не спокутує гріхи на сьому світі. Коли йому набридло блукати "по осоружному світі з нудьгою та з отсією торбою" [11: 354], то надумав побувати в пеклі. Звернімо увагу, що ініціатором мандрівки є сам Марко, тому відсутнє сприяння Божественних Сил (наприклад, Святого Петра, як-то маємо у творі "Пекельний Марко"). Письменник вдається до прийомів, апробованих у чарівній казці: функцію провідника й дарувальниці ("чортове зілля", щоб козак міг витримати пекельний вогонь) виконала баба-яга. Важливо й те, що для реалізації свого задуму козак знаходить помежів'я сього і того світу: "у галицькій землі є висока-превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти" [11: 354]. Опинившись біля пекельних воріт, Марко підглядав крізь щілину за дійством, підслухав, як найстаршому сатані Фарнагій розповідав план розбрату ляхів і козаків. Почуте розлютило хлопця, який виніс ворота, ухопив чорта-патера за ноги й почав ним троццати

пекло. Не тямлячи себе, Марко добіг до одного великого казана й завмер, бо побачив у ньому душі всіх тих, кого він загубив, почув їхнє голосіння: "Тікай, Марку, звідси, на сім світі ти нас не вирятуєш, а тільки на тім!" [11: 357]. У цей час здоровенний чортяка підхопив його й виніс у дупло на сей світ. Отже, здатність "збурювати пекло" залишається іманентною рисою Марка Проклятого, проте здатності звільнювати "полонені" душі в межах пекла він позбавлений.

З часом Марко помітив, що його торба ставала важча (особливо коли він замислював учинити самогубство та вдавався до різних спроб). Марко чинив і благі діяння, які були різними: "акафисти, тропарі, псалми <...> цілісінькими днями і ночами харамаркав" [11: 345], і скарби знаходив, і церкви, монастирі будував, і багато роздавав старцям, бідним, щоб вони одмолювали його гріхи, – але марними. Після розмови з пустельником із Карпатських гір він усвідомив, що всі його старання були "не од щирої душі, а тільки, щоб збавитись од важкої торби і осоружного світу" [11: 353]. Таке одкровення заганає його в глухий кут: "Що ж мені робить, коли – як живу на світі – в мою залізну душу і кам'яне серце не западало ще жалю до мого ближнього і на макове зернятко!" [11: 353]. На сім світі його жахаються й уникають. Проте не всі. Поміж козаками закарбувалася подвійна його характеристика: з одного боку, поки світ-сонця не забудуть вони, як люто бився Марко з ордою [11: 349], а з іншого – він той Марко, який "по пеклу товкся і порозганяв звідти усіх чортів" [11: 353]. Тому його вражає щирість січовика Кобзи, який із гіркотою скаже, що "на усьому світі нема найнещасливішої тварі", тобто йому Марка "жаль як побіденного, нещасливого" [11: 333]. Пророчими виявляються прощальні слова Марка до Кобзи про те, що вони зустрінуться "на тім полі, що орють шаблею, сіють смертю і поливають чоловічою кров'ю,

думаючи, чи не виросте на йому щасливіша доля задля людей" [11: 358].

Як бачимо, в оповіді про Марка Проклятого Олекси Стороженка переважає релігійно-етичне навантаження.

Дослідники неодноразово підкреслювали, що засадничою для твору є "морально-дидактична ідея покаяння великого грішника, спокута людини, яка скоїла злочин" [3: 57]. Водночас нагадаємо, що події твору відбуваються на фоні визвольної війни 1648–1654 рр., унаслідок якої центральна частина українських етнічних земель звільнилася з-під контролю Речі Посполитої. На нашу думку, це дало змогу експлікувати на образ Марка Проклятого з образу Агасфера сприйняття середньовічними християнами євреїв, у котрих бачили тих, хто спромігся зберегти ідентичність (етнічну і релігійну) в умовах не просто бездержавності, а фактично відсутності батьківщини. У творі письменника цьому аспекту приділено менше уваги, хоча й наявна боротьба українських козаків за свою ідентичність. З фіналу твору, написаного не Олексою Стороженком, відомо, що Марко Проклятий надалі з'являвся в тих місцях, де билось запорізьке військо, і "робив він їм добру поміч": хоронив убитих, лікував поранених, попереджав про небезпеки [11 : 423]. Коли на Подолі й Волині все утихомирилося, то подався Марко блукати по всьому світу. Цікаво, що автор наприкінці розповідає про почуте від стародавніх людей, що Марко "шукає десь за границею того віковичного Жида", щоб "дать йому доброї прочуханки", аби навчив жидів "по правді на світі жити" [11: 425].

Якщо Марко Олекси Стороженка "претендує на втілення самого духу козаччини" [12: 7], то Марко Василя Пачовського – "символ плазунства й хоробливої особистої амбіції, це боязливність і брак державницького думання, це уособлення нещасного лакіства" [9: 27]. Образ Марка Проклятого концептуальний для творчості молодомузівця, повсякчас

письменник "переосмислює й модифікує свого героя, дошукується його філософських першооснов, живе у його смисловому полі" [2: 419]. У драматичній поемі "Золоті Ворота", котру сам автор назвав "містичним епосом", у центрі письменницької уваги історіософські коди бездержавності. До усталених атрибутів образу Марка Проклятого додаються нові, що дало змогу "випукліше передати сутність певних суспільно-психологічних явищ в їх різних історичних персоніфікаціях", а також "посилити зв'язок різних епох" [3: 57]. Події частини першої – "Пекло України" – це суспільно-історичні колізії 1917–1922 рр. в Україні. У поемі змодельовано інвертовану картину світу: відокремлене існування підземного пекла й земного світу нівелюється, натомість ці частини ототожнюються (до речі, аналогічне зміщення маємо в поемі "Сон" Тараса Шевченка, де підземне пекло територизовано локальними кордонами Сибіру). Провина Марка Проклятого маркована дуалістичністю, адже "гріх зродив злочин" [9: 180], тож маємо симбіоз індивідуальної долі грішника й первородного гріха нації – бездержавності.

У зображенні індивідуального виміру гріхопадіння Марка Василь Пачовський загалом дотримується схеми життя героя з прототексту. Деякої відмінності набуває історія любові. Батько привіз із бою "сестру": "Царівну, вкриту тайною дивною, / І виростав як Дзвінку у рідні" [9 : 179]. Письменник майстерно відтворює експресію душі закоханого Марка у Дзвінку, котру засватав князь Михайлик: "Зміїлась в серці зависть, мов мара. / Мій Боже, гріх зажег ти в серцю мому! / Жаріла пристрасть пеклом із нутра. / Я закохався у княжні, шалено" [9 : 180]. З палкої любові постав підступний вчинок. Кияни, підмовлені юнаком, видали татарам князя-лицаря, що в метафізичній площині стало катастрофічною подією, точкою біфуркації, за якої втрачено

державність, а в площині індивідуальній – ліквідовано суперника. Звернемо увагу, що письменник до стороженкової лінії любові в гріхопадінні Марка додає продовження. За спостереженнями Миколи Ільницького, для молодомузівця "мотив відступництва жінки був відгалуженням від центральної теми всієї його творчості – трагедії бездержавності української нації" [3: 54]. Припускаємо, що історія реінкарнації душі Дзвінки ілюструє важливість підтримки жінки в справах державних чоловіка. Також зазначена історія ґрунтується на переконаннях, що душа буде перероджуватися доти, доки "не сповнить ціль свою в всесвіті" [9: 77] і що немає в Бога такого гріха, аби "не очистила душа свята / у саможертві чистої любові!" [9: 76]. У другому втіленні Дзвінка – "султанка Роксоляна", "дружина Солімана", а в третьому – Роксоляна, Галичанка, сестра Юр Тура та його дружина. Прикметно, що в кожній із Роксолян Марко бачить Дзвінку. Для нагнітання містично-демонічного письменник повторює один і той самий діалог перед убивством коханої. Марко, як біс, гуде: "Ніже ні Бог, ні чорт на мій карбіж / У ній, вона моя з душею й тілом!" [9: 182], а у відповідь кохана троюдить: "Цураюся тебе, хоч бий і ріж!" [9: 182]. Коло перероджень розірвано жертвовною мученицькою смертю Роксоляни, яку закатували в підвалах чека: "Душа ясніла на лиці зі щастя, / Мов осягнула свою гірну ціль" [9: 200].

Діяльність Марка деструктивного характеру, адже "замість ставить – мусить все валить!". Тому в інтерпретації Василя Пачовського він як двуликий Янус ("мав лице безвершників співця / Митуси – друге – князя Святослава" [9: 74]). Влучно зауважив Микола Ільницький, що роздвоєння природи є філософським ядром образу Марка Проклятого, завдяки чому письменникові вдалося показати внутрішню боротьбу, у якій перемагає Митусина руйнівницька суть, а Святославове начало "відступає в

тінь, як alter ego, і викликає докори сумління за даремні вбивства" [3: 58]. У пролозі другої частини – "Чистилище України" – Марко усвідомлює наслідки своїх дій після того, як почув гріхи бездомних "червоних сиріт", котрих "створила в пеклі Україна" [9: 182]. Вирок імпровізованого дитячого суду був виконаний самими ж дітьми, які закидали його камінням, від чого він сконав. Астральне тіло Марка опиняється біля воріт Преісподні. В описі подорожі нею помітний вплив апокрифічного сюжету про "збурення пекла". Винуватці бездержавності – князь Михайлик, Марко й пан Дунін – об'єднані надією на воскресіння й готові виконати "ціль життя тисячоліть": зійти "в преісподню до дна лжі / І нації вітхнути душу в тіло, / Очистивши з руйнної іржі!" [9: 279]. Їх марно намагається зупинити трійця темних сил: Сатанііл, Агасвер і Вій – вороги, котрим вдається утримувати Україну в залятому крузі бездержавності. У драматичній поемі відбувається своєрідне "очищення" історії. Кожна подолана прерія чистилища завершується прийняттям причастя й звільненням грішників, а як наслідок – легшою стає торба за плечима Марка. Так він звільнив "жертвов дванадцять лав" тих діячів, котрі мучилися за гріхи перед народом. Люципер невдоволений тим, що визволяються "полонені", але не може завадити й порушити визначений Богом світопорядок, за яким грішників, котрі спокутували свою вину, потрібно відпустити. Оскільки Люципер із пеклом опинились у ситуації на межі (Люципера Марко "придавив як Кавказ", пеклу знову загрожує пустота), то необхідні швидкі, підступні дії. Біс дав слугам знак принести Марків труп, щоб астральне тіло повернулось у свою фізичну оболонку. У момент воз'єднання двох тіл пекельна трійця радіє: "Вій загремів: "Воскресне супостат!" / Рів Агасвер: "Воскресне кровопивця!" / Вив Люципер: "Заповниться мій ад!" [9: 389]. Якщо Марко воскресне змієм, то він знову

буде руйнувати державний храм. Але митець використовує прийом перекодування: з Марка постав "витязь Юрій, хлібороб землі" [9: 392]. Отже, у містичному епосі Василя Пачовського усталене потрактування образу Марка Проклятого сполучається із символічним означенням бездержавності. В авторській трансформації домінує розуміння його "як втілення прокляття українського народу за його спонтанність, інертність та недалекоглядність у намаганні створити власну державу" [2 : 415].

Відмінне смислове навантаження образу Марка Проклятого маємо у фентезі Наталії Заруднюк. Перший роман "Вовчі землі" – "своєрідний мікс авантюри та героїчних подій, у яких базове місце належить мандрям та війнам" [13: 77], аналогічний сюжет маємо і в другому романі "Втрачена зоря". Тож художній простір романів – це "рідна стихія" Марка Проклятого. Письменниця передісторію героя відтворює лаконічно, констатує фактаж: "народився від характерника, але не успадкував його здібностей", "батьчко покинув байстрюка на матір і зник", "виріс і зустрів собі дівчину, та завагітніла, народила", під час пологів "поки вона лежала непритомна, убив дитину і сказав, що так і було" [4: 64]. Марко, намагаючись приховати злочин, убив дівчину й матір. За скоєне його прокляли боги, а не матір, як у попередніх творах. Він той нещасний, "який скоїв таке зло, за яке приречений без кінця ходити по світу вічним мандрівником" [4: 64]. У розумінні своєї долі Марко вдається до підміни: кара богів витісняється бажаною любов'ю Навії, опікунки та богині самого життя, яка "приводить створіння на світ, але не вона його забирає, бо не знає Навія смерті" [4: 57], адже він теж не знає смерті.

Ескізний обрис Марка поступово оформлюється в цілісний опис: "Висока чоловіча постать", "здавався молодим, аж занадто <...> не дала б йому більше, ніж двадцять п'ять" [4: 90]; його голос не подобався, бо так "говорили або люди, які щось вживають, або

причинні", тому Альвах "вирішила, що перед нею обидва варіанти" [4: 91]; "порожньо-безумний вираз обличчя", гострий і "свідомий погляд людини, що забагато страждала й забагато завдавала страждань" [4: 94]. "Серійний вбивця і не менш серійний гвалтівник" [4: 65] – його репутація. У першому романі, щоб відчувати себе живим, він захотів убити коронованого – князя Ліала; у другому – найманець, який повинен позбавити життя Альвах і Варґара.

Отже, перед нами Марко, фах якого – убивця. Він діє як професіонал-злочинець: вистежує жертву, вивчає її звички, збирає інформацію про неї, а далі, граючись із нею, вдається до психологічного тиску. Спочатку, щоб ідентифікувати морського князя, він напав на нього з генералом Лорканом. Під час святкування Навиного дня на Храмовій площі Марко "надсилає послання" князю, кинувши в натовп тіло вбитої молодої вродливої жінки, на обличчі якої "навіть після смерті відбився тваринний жах" [4: 72], а за її тілом – "довгі білі пасма, трохи заляпані кров'ю та брудом" [5: 73] (тиск на жертву: пасмо кінської гриви "майже такого ж кольору, як волосся Ліала" [4: 83] і натяк на поховальну обрядовість, за якою коня ховають разом із господарем); його охоронцям, залишивши на місці злочину в одвірку ніж, тобто попереджаючи, що скоро їх буде вбито. Ліала охороняє Альвах. Коли Марко напав на неї вперше, то в поєдинкові їй вдалось розпізнати його страх: "маленький вогник свічки майнув справжнім язиком полум'я. Проклятий відсахнувся, спробував затулитися рукою" [4: 95].

Пам'ятаємо, що як нагадування про скоєні злочини Марко Проклятий повинен носити за плечима торбу з головами тих, кого він убив. Наталія Заруднюк не змінює цього, але водночас дещо "пом'якшує". У її фентезі торба з двома округлими дорослими черепами й одним набагато меншим отримує аксіологічне навантаження. Торба з трьома черепами (перший злочин) не

поповнюється черепами інших убитих. Вона цінна для Марка, який може залишати її на певний час, ховаючи від сторонніх. Тому, викравши її, Відунка отримує перевагу в протистоянні, адже вона визначає місце наступної зустрічі. До речі, авторка змінює й таку атрибутивну ознаку, як покарання безсмертям на вічні мандри без права спочинку. Марко з фентезі не позбавлений відпочинку, в інтерпретації письменниці чоловікові "не треба було спати, але він міг. Іноді навіть бачив сни" [5: 27].

За планом Альвах, місцем схованки Ліала, а водночас і місцем пастки для Марка став віддалений маєток Лоркана. Прокравшись туди, Проклятий спочатку повертає собі те, що в нього забрали – торбу з черепами, – і йде "забирати ще більше, вже те, що йому не належало" [4: 115]. Зімітувавши втечу, характерниця вивела його за собою з будинку й заманила на дерев'яний міст, щоб полонити / знищити злочинця у вогні. У своєму виборі засобу протидії Альвах не тільки враховує страх Марка, а й опирається на релігійні вірування норнтродів, які "вірили, що Творець постав із вогню" [4: 117]. У вогні зрівнюється все: багатий і бідний, живе і мертво, смерть і життя. Запитуючи "Що рівняє грішника з праведником, Проклятий?" [4: 118], Альвах сама й відповідає "Вогонь" [4: 119]. Проте її план не вповні зреалізувався. Марко не загинув, бо, покараний безсмертям, він "не міг померти, але його можна було поранити" [4: 91]. Після бійки з інквізитором Ідрісом злочинець отримав пошкодження: "довгі шрами, що розтинали обличчя Проклятого <...> – три лінії, через брову, ніс та підборіддя" [4: 90]; а після поєдинку з Альвах – опіки на тілі.

У другому романі він з'являється таким: "Молодий чоловік із пошрамованим обличчям. З опіками на тілі. І цілковитим безумством в очах" [5: 79], "Кострубатий, високий та навіть у постаті своїй – безумний" [5:

259]. Марко – кіллер, якого найняв Азар, пообіцявши відплатити смертю, тобто тим, чого він бажає понад усе. З часом злочинець розуміє, що князь водитиме його роками за собою всупереч обіцяному. Азар заборонить духу, від якого дізнався про алатир (камінь, що всіх може вбити), наближатись до магічного предмета. Парадоксально, але Марко продовжуватиме вірити "у смерть як у свободу" [5: 283], у те, що в "цьому світі смерть – милосердя" [5: 235], і не матиме розуміння того, що Азар занадто боїться смерті.

Настав час Маркові запитати: "Що рівняє грішника з праведником, Альвах?" [5: 259]. Моральними імперативами Альвах були слова старого характерника Бйорна: "Якщо можеш не вбивати, не вбивай", "Якщо можеш не ненавидіти, так і роби" [5: 160]. З початку пригоди характерниця переконана, "що у Проклятого десь глибоко всередині заховано часточку добра <...> Але він перейшов усі межі" [4: 78], його можна назвати "злом, навіть якщо немає абсолютного зла" [4: 78]. Морану "лякає та злить, що він людина. Чи принаймні був людиною" [4: 84]. Людська сутність Марка ізольована під нашаруваннями його злодіянь, людське начало заблоковано злочинним, жахливим, звіриним. Відунка пропонує йому допомогу, коли він насправді захоче померти.

Пропозиція потребує відповідей, які Альвах знаходить у потойбіччі. Король-Рибалка допоміг знайти їй рішення: "Кожне чудовисько перед тобою згадуватиме час, коли його ще називали людиною <...> Це буде даром, допоки тобі не почне боліти за чудовисько, бо для нього немає страшнішого, ніж згадати той час, коли серце його нило й билось" [5: 275]. Під час наступної зустрічі вона провокує Марка: "Ти пробував хоч раз не звільнити когось, а приректи на життя?" [5: 284]. Тож коли він зустрів на мосту біля водоспаду жінку Астарте, яка хотіла покінчити собою, то швидко визначився з діями. Свій вчинок він не вважав доброю справою, жінки йому

теж не було шкода. Рятуючи її, він "відчув, як холодно стало рукам і ногам", а "серце почало битися швидше" [5: 287]. За довгий час ці відчуття з'явилися вперше після того, як Альвах кинула його у пекельний вогонь. Запобігши злочину й прирікши її жити, Марко привів бідолашну назад у шинок до чоловіка. Проклятий відчув, що від нього віє холодом і смертю. Крім висловленої подяки, Некромант мовив: "Не будемо затримувати пана <...> Він хоче побачитися з моєю пані. Що ж, вона теж чекає" [5: 288]. Смерть уже чекала на нього. В останньому бою його суперником знову був інквізитор Ідріс. Їхнє протистояння розгортається як на буквально фізичному рівні, так і на філософсько-світоглядному. На Ідрісове нерозуміння Маркової сутності останній гаркнув: "Я міг бути людиною!" [5: 291]. Проте Маркові нема кого звинувачувати, крім себе. Він сам усе знищив, коли скоїв перший злочин, а далі чинив як *людина*: "ми самі найбільше караємо себе за скоєне" [5: 284]. Інквізитор заманював його все далі в озеро, не даючи Проклятому вийти з води: "Усе навколо раптом пішло обертом, наче світ перевернули <...> Варто було йому чітко віддзеркалитися в поверхні озера, як усе починало мінитися та йти обертом, перевертатися знизу догори чи крутитися врізнобіч" [5: 291]. У цьому поєдинку він програв, серце "билосся сильними болючими ударами", із нього "витекло все, що боліло" [6: 293], і водночас виграв смерть.

У зображенні гріхопадіння Марка Проклятого Наталія Заруднюк дотримується усталеної схеми, тоді як у поверненні ним собі сутності людини простежуємо авторську інтерпретацію. Тим самим письменниця "повертається" до загального епіграфу першого роману, за яким "людське життя фатально непередбачуване <...>, але в людини є можливість прожити його гідно, прийнявши будь-які події (і щасливі, й лихі) як досвід, що загартовує, незалежнюючи життя минулим чи майбутнім" [13: 78].

Художньому осмисленню образу Марка Проклятого сприяють епіграфи відповідних розділів: уривок із поезії "Марко Проклятий" Віри Вовк – коли Альвах отримала пораду від Рибалки, уривок із поезії "Маркова скрипка" Ліни Костенко – коли питання Відунки про "приречення" на життя когось було виконане Марком і смерть уже чекала на нього. Процес повернення людського відбувається в кілька етапів, на кожному з яких провідна роль належить стихіям. Звернемо увагу на те, що у фентезі актуалізовано релігійне навантаження стихій – вогню і води. Перша подія – Марко обпалений вогнем. У діях Альвах вогонь потрактовано "як засіб божественної справедливості" [8: 505] і відповідно як символ очищення душі Марка від злодіянь та початок трансформацій. Друга подія – Проклятому потрібно було подолати свою природу: не вбити, а врятувати когось від смерті, "приректи" на життя. Третя подія – прощення першого злочину Марка, своєрідного "первородного гріха", що повинно відбутися за допомогою води, коли "невидима божественна ласка через видимий знак елементарної води торкається душі й очищує її від гріха" [8: 505]. Останнє відбулося під час бійки на озері з Ідрісом, котрий бився характерницькою шаблею Бйорна, яку залято на нечисть. У бійці лезо не світилось – "Проклятий усе ж був людиною" [5: 324].

Висновки та перспективи досліджень. Отже, образ Марка Проклятого неодноразово ставав предметом творчої фантазії та літературних експериментів українських письменників. До усталених атрибутивних його рис належать: покарання безсмертям і митарствами за скоєні злочини; носіння торби з головами / черепами вбитих як нагадування про скоєне; спокутування гріхів добрими вчинками. Початково в оповідях про Марка Проклятого кодувалися морально-релігійне змістове навантаження (типологічна близькість з образами Агасфера й Каїна,

спорідненість із народним варіантом оповіді про Андрія Первозванного, догмат *Descensus Christi ad inferos* і релігійне потрактування світобудови). У бароковому творі "Пекельний Марко" козак-ярига з долею грішника, адже його діяння суперечать аксіологічно-релігійним домінантам, спускається в пекло, щоб "усмирити" чортів і визволити "полонені" душі козаків, тобто дії Марка через альтернативність до дій Христа набувають позитивної конотації. У химерній прозі Олекси Стороженка зберігається й превалює релігійно-етичне навантаження оповіді. З одного боку, у житті Марка Проклятого зло "запрограмоване", щоразу воно є наслідком попереднього злочину, постає модифікацією античного фатуму, а з іншого – ним кодується дух козаччини. У "Золотих воротах" Василя Пачовського художня репрезентація Марка Проклятого

зміщується в історіософську площину. Завдяки роздвоєності образу письменникові вдалося показати деструктивну державотворчу діяльність Марка Проклятого, його внутрішню боротьбу між Митусиною руїницькою суттю та Святославовим началом. У фентезі Наталії Заруднюк через образ Марка Проклятого вплетено філософський код, актуалізовано розуміння природи й сутності людини. Аналізовані тексти засвідчили, що інтерпретаційний потенціал образу Марка Проклятого презентовано й на рівні статусу героя: козак, державник або ж убивця. Наступні дослідження авторських моделей інтерпретації образу Марка Проклятого видаються перспективними, оскільки дають змогу увиразнити поетику цього образу у творах української літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анонім. Слово о збуренні пекла, єгда Христос, од мертвих вставши, пекло збурих. URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_25.htm (дата звернення: 15.01.2026).
2. Верлата А. С. Марко Проклятий як специфічний вияв авторської ідейно-естетичної свідомості у драматургії Василя Пачовського. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2015. № 2 (30). С. 414–421.
3. Ільницький М. Від "Молодої Музи" до "Празької школи". Львів, 1995. 318 с.
4. Заруднюк Н. Вовчі землі: роман. Цикл "По той бік". Київ: Віхола. 2024. Кн. 1. 440 с.
5. Заруднюк Н. Втрачена зоря: роман. Цикл "По той бік". Київ: Віхола. 2025. Кн. 2. 488 с.
6. Козачинська В. В. Концепт смерті в українському бароко. *Magisterium: Історико-філософські студії*. 2002. Вип. 9. С. 16–21.
7. Пекельний Марко. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_23.htm#sat6 (дата звернення: 16.01.2026).
8. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження/ редкол.: В. І. Шинкарук та ін. Київ: Наукова думка, 1988. 568 с.
9. Пачовський В. Зібрані твори: у 2 т. Т. 2: Золоті ворота. Філадельфія – Нью-Йорк – Торонто: Об'єднання українських письменників "Слово", 1985. 419 с.
10. Поліщук Н. Міфологема Вічного Мандрівника: український контекст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 2003. Т. ССXLVI: Праці Філологічної секції. С. 180–200.
11. Стороженко О. Твори в 2-х т. Т. 1. / Вступна стаття і впорядкування кандидата філологічних наук А. О. Іщука. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1957. 438 с.
12. Чопик Р. Панько Проклятий (Екзистенційна драма П. Куліша). *Слово і Час*. 2010. № 11. С. 3–15.
13. Юрчук О. О. Фентезі "Вовчі землі" Наталії Заруднюк: структура, топос, герої. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Anonim. Slovo o zburenii pekla, yehda Khrystos, od mertvykh vstavshy, peklo zburyv [The Word about the Turmoil of Hell, when Christ, Rising from the Dead, Stirred up Hell]. URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_25.htm (reference date: 15.01.2026). [in Ukrainian].
2. Verlata, A. S. (2015). Marko Proklyaty yak spetsyfichnyi vyiv avtorskoi ideino-estetychnoi svidomosti u dramaturhii Vasyliya Pachovskoho. [Marco the Accursed as the Specific Manifestation of Author's Aesthetic Consciousness in the Plays by Vasyl Pachovsky] *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Slovo*. № 2 (30). Pp. 414–421. [in Ukrainian].
3. Plynyskyi, M. (1995). Vid "Molodoi Muzy" do "Prazkoi shkoly". [From "Young Muse" to "Prague School"]. Lviv. 318 p. [in Ukrainian].
4. Zarudniuk, N. (2024). Vovchi zemli: roman. Tsykl "Po toi bik". [Wolf Lands: Novel. Cycle "On the Other Side"]. Kyiv: Vikhola. Book 1. 440 p. [in Ukrainian].
5. Zarudniuk, N. (2025). Vtrachena zoria: roman. Tsykl "Po toi bik". [Lost Dawn: Novel. Cycle "On the Other Side"]. Kyiv: Vikhola. Book 2. 488 p. [in Ukrainian].
6. Kozachynska, V. V. (2002). Kontsept smerti v ukraïnskomu baroko. [Concept of Death in Ukrainian Baroque]. *Mahisterium: Istoryko-filosofski studii*. 2002. Iss. 9. Pp. 16–21. [in Ukrainian].
7. Pekelnyi Marko. [Marko the Accursed] URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_23.htm#sat6 (reference date: 16.01.2026). [in Ukrainian].
8. Pam'iatky bratskykh shkil na Ukraini (kinets XVI – pochatok XVIII st.): Teksty i doslidzhennia [Memorials of Fraternal Schools in Ukraine (Late 16th – early 18th Centuries): Texts and Research] (1988). / ed. by V. I. Shynkaruk et al. Kyiv: Naukova dumka. 568 p. [in Ukrainian].
9. Pachovskyi, V. (1985). Zibrani tvory: u 2 t. T. 2: Zoloti vorota. [Collected Works: in 2 Volumes. Volume 2: Golden Gate.]. Filadelfia – Niu-Iork – Toronto: Ob'iednannia ukraïnskykh pysmennykiv "Slovo". 419 p. [in Ukrainian].
10. Polishchuk, N. (2003). Mifolohema Vichnoho Mandrivnyka: ukraïnskyi kontekst. [The Mytheme of the Everlasting Wanderer: the Ukrainian context]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Vol. CCXLVI: Pratsi Filolohichnoi sekti. Pp. 180–200. [in Ukrainian].
11. Storozhenko, O. (1957). Tvory v 2-kh t. T. 1. [Works in 2 volumes. Vol. 1] / intro and ed. by PhD(c) A.O. Ishchuk. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. 438 p. [in Ukrainian].
12. Chopyk, R. (2010). Panko Proklyaty (Ekzystentsiina drama P. Kulisha). [Panko the Cursed (Existential Drama by P. Kulish)]. *Slovo i Chas*. № 11. Pp. 3–15. [in Ukrainian].
13. Yurchuk, O.O. (2025). Fentezi "Vovchi zemli" Natalii Zarudniuk: struktura, topos, heroi. [Fantasy Novel "Wolf Lands" by Nataliia Zarudniuk: Structure, Topos, Characters]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*. Iss. 1 (104). Pp. 74–81. [https://doi.org/10.35433/philology.1\(104\).2025.74-81](https://doi.org/10.35433/philology.1(104).2025.74-81). [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 02.02.2026

Дата прийняття статті: 16.02.2026

Опубліковано: 27.02.2026